

2 ŚWIAT POLEIS

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie warunki naturalne panowały w Grecji?
2. W jakich okolicznościach w Grecji rozpoczęły się „wieki ciemne”?

■ POCZĄTKI POLEIS

Po „wiekach ciemnych” w dziejach Grecji wyodrębnia się **okres archaiczny**, który trwał **od VIII do końca VI w. p.n.e.** Jego początek ze względu na odrodzenie się kultury po upadku świata mykeńskiego bywa określany jako „grecki renesans”. Nazywa się go również „rewolucją orientalizującą”, ponieważ na naczyniach pojawiły się wtedy motywy przejęte z kultur Wschodu. Grecja otworzyła się wówczas na świat zewnętrzny. Nastąpił rozwój handlu i wzrosła mobilność Greków, którzy właśnie w tym okresie zajęli swoje ostateczne siedziby. Powstała charakterystyczna dla Grecji forma państwowości (*polis*) oraz wspólny dla Hellenów styl życia (rozwinęły się pismo, kultura, religia, sanktuaria panhelleńskie). W efekcie tzw. **Wielkiej Kolonizacji** ukształtowały się grecki świat oraz znany nam układ sił politycznych starożytnej Hellady.

Podstawową formę państwowości w cywilizacji greckiej stanowiła *polis* (l.mn. *poleis*). Nazwę tę na ogół tłumaczy się jako „miasto-państwo”. *Poleis* cechowały niewielkie rozmiary oraz liczba ludności. Status ich obywateli mieli wyłącznie dorośli mężczyźni, tworzący głównie wspólnotę polityczną i religijną, a w mniejszym stopniu również ekonomiczną. Obywatele

WARTO WIEDZIEĆ

Alfabet grecki

Znajomość pisma zanikła w Grecji wraz z upadkiem świata mykeńskiego. W VIII w. p.n.e. Grecy zaczęli go używać ponownie. Tym razem jednak było to już pismo alfabetyczne. Znaki greckie wykazują duże podobieństwo do fenickich, jednak nie wiadomo, kiedy i w jaki sposób zostały przejęte. W greckim piśmie alfabetycznym, w przeciwieństwie do fenickiego, znalazły się symbole samogłosek. Zdaniem części badaczy alfabet wynaleziono, aby zapisywać poezję. Inni uczeni sądzą, że potrzebowali go przede wszystkim kupcy.

Grecki alfabet składał się z 24 znaków i w niezmiennym kształcie przetrwał do dziś. Jego litery znalazły zastosowanie m.in. w matematyce i fizyce.

- *tablica z brązu, Grecja, V w. p.n.e.*

? W jaki sposób mogło dojść do przejścia przez Greków alfabetu fenickiego?

każdej *polis* mieli obowiązek bronić jej w czasie wojny. Uczestniczyli w posiedzeniach zgromadzenia ludowego, podczas których podejmowali najważniejsze decyzje dotyczące wspólnoty. Byli wybierani lub losowani na stanowiska urzędników, członków rady oraz sędziów. Wspólnota sprawowała kontrolę nad wszystkimi funkcjonariuszami poprzez dokładne określenie zakresu ich władzy, ograniczenie jej w czasie i stworzenie mechanizmów uniemożliwiających jej nadmierne przedłużanie.

■ USTROJE POLEIS

Idee: *polis* jako społeczeństwa obywatelskiego oraz demokracji jako rządów ogółu obywateli stanowią oryginalne wynalazki Greków. W starożytnych *poleis* znano różne rozwiązania ustrojowe. Grecy wyodrębniali trzy ustroje: **monarchię** (z gr. 'rządy jednego'), **oligarchię** (z gr. 'rządy niewielu') i **demokrację** (z gr. 'rządy ludu'). Monarchia była całkowicie sprzeczna z istotą *polis*, czyli „wspólnoty obywatelskiej”. Pojawiała się przejściowo w różnych okresach w formie tyranii. Demokracja stanowiła ostatni etap ewolucji ustroju greckich miast-państw.

Początkowo greckimi państwami zarządzili królowie. Później niepodzielną władzę sprawowała tam **elita arystokratyczna** (gr. *aristoi* – 'najlepsi', 'dobrze urodzeni'; *kratia* – 'władza'). Tworzona przez arystokratów jazda decydowała o wyniku wojen prowadzonych przez Greków w pierwszych wiekach I tysiąclecia p.n.e. W IX–VII w. p.n.e. zmieniła się jednak grecka technika wojenna. Pojawili się ciężkozbrojni piechurzy – **hoplici**, którzy walczyli w szyku zwanym **falangą**. Zastąpienie jazdy przez piechotę miało poważne następstwa społeczne oraz polityczne, dlatego często mówi się nie tylko o „reformie hoplickiej”, lecz także o „rewolucji hoplickiej”. Wyposażenie hoplity było tańsze, a więc dostępne dla większej liczby ludzi. Ponadto liczący wiele szeregów szyk hoplitów nie mógłby zostać sformowany z samych arystokratów.

■ Hoplici i falanga

Falanga to szyk bojowy hoplitów. Ustawiali się oni w kilku – zwykle ośmiu – rzędach. Bitwa polegała na frontalnym starciu dwóch armii. Każda z nich usiłowała zmusić przeciwnika do wycofania się. Zwycięstwo zależało od zwartości oddziałów i wyszkolenia żołnierzy. Przez długi czas w trakcie potyczek toczonych wyłącznie na równinach nie dochodziło do rozlewu krwi na dużą skalę. Zepchnięcie przeciwnika oznaczało dla obu stron koniec walki.

Hełm koryncki wykonany z brązu stanowił jeden z elementów wyposażenia greckiego hoplity. Chronił przed ciosami przeciwników nie tylko górną część głowy wojownika, lecz także jego twarz.

- *hełm, Grecja, VI w. p.n.e.*

Na czarnofigurowej amforze attyckiej przedstawiono scenę walki hoplitów wyposażonych w hełmy, tarcze i włócznie.

- *naczynie ceramiczne, Grecja, ok. 560 r. p.n.e.*

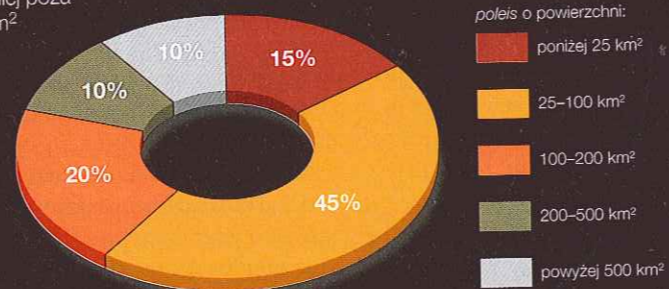
? Odszukaj w literaturze lub internecie opis wyposażenia greckiego hoplity.

POLEIS

Greckie miasta, stanowiące główne ośrodki *poleis*, powstawały w miejscach szczególnie korzystnie położonych, np. w sąsiedztwie trudnych do zdobycia wzgórz, zapewniających ludności schronienie w sytuacji zagrożenia.

Jak duże były *poleis*?

Poleis różniły się pod względem wielkości. Jedno z najmniejszych miast-państw znajdowało się na wyspie Belbina (na południe od Attyki) o powierzchni 8 km². Starożytne Ateny zajmowały ok. 2500 km². Zaledwie cztery *poleis* – Sparta, Syrakuzy, Kyrena i Pantikapajon – miały ponad 3000 km² powierzchni. W świecie greckim stopień urbanizacji był odwrotnie proporcjonalny do wielkości *polis*: im mniejszą zajmowała ona powierzchnię, tym więcej ludzi mieszkalo w mieście, a mniej poza nim. W *poleis* o powierzchni do 200 km² 2/3 ludności żyło w centrum miejskim, w tych o obszarze od 200 do 500 km² – tylko połowa. W *poleis* powyżej 500 km² 2/3 populacji zamieszkiwało obszary wiejskie.

1. Port był oknem na świat *polis*. Umożliwiał pojawianie się w niej licznych przybyszów z innych państw. Stanowił także miejsce handlu. W czasie wojny miał ogromne znaczenie militarne.

2. Mury obronne chroniły miasto przed napaścią wrogów i przed dostawaniem się do niego niepożądanych osób.

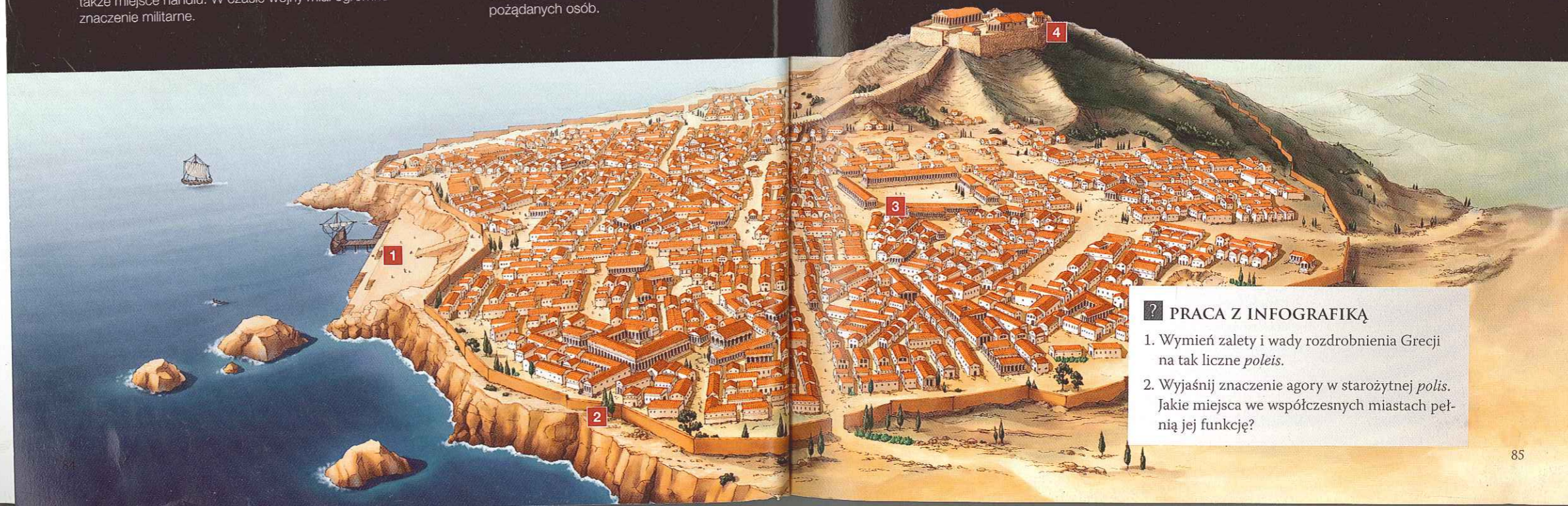

Akropol w mieście Lindos na Rodos był wykorzystywany nie tylko przez starożytnych Greków. W kolejnych stuleciach jego obronne walory wykorzystywali m.in. Bizantyjczycy, Turcy i joannici. Na szczycie wzgórza zachowały się antyczne ruiny świątyni Ateny.

• fotografia współczesna, Rodos

3. Agora – rynek, główny plac miasta, stanowiący centrum życia politycznego, społecznego oraz ekonomicznego *polis*. Odbywały się tam wymiana handlowa, a także zgromadzenia publiczne i uroczystości religijne.

4. Akropol to warownia wzniesiona na szczycie wzgórza. W najdawniejszych czasach znajdowały się tam siedziba władcy i świątynie. W czasie wojny to otoczone murami miejsce zapewniało schronienie mieszkańcom miasta oraz całej *polis*.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wymień zalety i wady rozdrobnienia Grecji na tak liczne *poleis*.
2. Wyjaśnij znaczenie agory w starożytnej *polis*. Jakie miejsca we współczesnych miastach pełnią jej funkcję?

W wyniku „rewolucji hoplickiej” rosła liczba ludzi, którzy z uwagi na zaangażowanie się w obronę *poleis* mogli domagać się prawa głosu we wspólnych sprawach. Prowadziło to do konfliktu z arystokratami – nie godzili się oni na utratę swojej wyjątkowej pozycji. Społeczności wyznaczały rozjemców, zwanych **ajsymnetami**. Powierzano im przeprowadzanie reform mających rozwiązać problemy aktualne i zapobiec przyszłym. Tam, gdzie nie wskazano reformatorów, pojawili się **tyrani**. Wykorzystywali oni skłócenie społeczności i sięgali po najwyższą władzę. Stało się tak w Grecji właściwej, na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej oraz skolonizowanych przez Greków ziemiach zachodnich. Najbardziej znanymi tyranami byli Periander – tyran Koryntu (627–585 r. p.n.e.), Polikrates – tyran Samos (532–522 r. p.n.e.) i Pizystrat – tyran Aten (561–528 r. p.n.e.). Po objęciu rządów tyrani nie burzyli dotychczasowego porządku społecznego ani politycznego. Wznosili okazałe budowle publiczne, urządzali wspólnie uroczystości religijne, otaczali się artystami oraz poetami. Podejmowali różne działania, które zwiększały ich znaczenie, a zarazem służyły *poleis*. Tyrani greccy wspierali się nawzajem i zawierali ze sobą sojusze.

■ WIELKA KOLONIZACJA

W VIII w. p.n.e. rozpoczęła się masowa migracja Greków, nazywana **Wielką Kolonizacją**. Jej przyczynami były przede wszystkim przeludnienie państwa, niedostatek ziem uprawnych oraz konieczność znalezienia nowych źródeł surowców. Do połowy VI w. p.n.e. Grecy założyli liczne miasta poza Grecją właściwą, co doprowadziło do rozprzestrzenienia się ich kultury w basenach Morza Śródziemnego oraz Morza Czarnego.

Obecnie uważa się, że kolonizację rozpoczęli mieszkańcy **Eubei**, którzy ok. 770 r. p.n.e. założyli osadę **Pithekussai** na wyspie Ischia u zachodnich wybrzeży Italii. Pithekussai zamieszkiwała ludność o zróżnicowanym pochodzeniu, o czym świadczą odnalezione tam napisy greckie oraz aramejsko-fenickie, a także zapinki przypominające wyroby etruskie. Osadnicy nie zabierali ze sobą rodzin, a ich partnerki pochodziły z Etrurii. Takie małżeństwa ułatwiały Grekom tworzenie użytecznych więzi rodzinnych z Etruskami – w ten sposób zyskiwali dostęp do złóż cennych metali, które znajdowały się w Italii. Między 760 a 735 r. p.n.e. większość mieszkańców Pithekussai przeniosła się na Półwysp Apeniński i założyła Kyme. Ludność żyjąca w nowej osadzie mogła uprawiać znacznie większe obszary żyznych ziem. Założenie Kyme świadczy o wzroście poczucia bezpieczeństwa kolonistów.

Wkrótce powstały nowe kolonie: w Italii i na Sycylii (Syrakuzy, Naksos, Megara Hyblaja), we Francji (Massalia), w Hiszpanii (Emporion), na Korsyce (Alalia), na Półwyspie Chalkidyckim (Mende, Skione) oraz nad Morzem Czarnym (Odessos, Synopa, Olbia).

■ Kolonizacja fenicka

Na zachodzie, zwłaszcza na Sycylii, greccy koloniści zetknęli się z konkurencją ze strony Fenicjan, którzy założyli swoje osady na Cyprze, Sycylii, Korsyce, Sardynii, w Afryce Północnej i Hiszpanii. Jednak w VIII w. p.n.e. kolonizacja fenicka została zahamowana na skutek zajęcia Fenicji przez Asyryjczyków. Dzięki temu osadnictwo greckie mogło rozwijać się znacznie szybciej.

? Odszukaj informacje o tym, które elementy konstrukcji fenickich okrętów zostały przejęte przez Greków.

JAK POWSTAŁY GRECKIE POLEIS

Geneza *polis* stanowi bardzo zawiłą kwestię. Niektórzy badacze twierdzą, że początków miast-państw należy szukać w świecie mykeńskim lub nawet minojskim. Zwykle jako czas pojawienia się *poleis* wskazuje się jednak przełom II i I tysiąclecia p.n.e., a jeszcze częściej – IX–VIII w. p.n.e.

Koncepcja *polis* mogła ukształtować się na skutek jõeskiej kolonizacji Azji Mniejszej w „wiekach ciemnych” (1050–800 r. p.n.e.). Jednak zdaniem większości historyków narodziła się w IX–VIII w. p.n.e. w wyniku ogromnego wzrostu liczby ludności, dobrobytu oraz postępu cywilizacji. Długo uważano, że *poleis* powstały najpierw w Grecji właściwej i upowszechniły się na terenach zasiedlanych przez Greków w czasie wielkiej kolonizacji. Tymczasem w wielu rejonach Grecji właściwej miasta-państwa pojawiły się znacznie później niż w koloniach. Co więcej, założyciele kolonii często pochodzili z obszarów, na których nie było jeszcze miast.

Część badaczy wskazuje również inne możliwe miejsca powstania idei *polis*. Uważa się, że Grecy mogli zapożyczyć od Fenicjan nie tylko system pisma, lecz także koncepcję miasta-państwa. Greckie osady sąsiadowały bowiem z fenickimi na Sycylii oraz Cyprze. Niektórzy postrzegają też *poleis* jako zachodnie kontynuacje starych cywilizacji miejskich Bliskiego Wschodu.

Według jeszcze innej koncepcji idea *polis* mogła się pojawić w związku z kolonizacją Sycylii i południowej Italii w VIII w., prowadzoną wśród wrogich ludów, co sprzyjało osadnictwu miejskiemu oraz tworzeniu się specyficznych struktur służących bezpieczeństwu nowych wspólnot. Zgodnie z tymi założeniami *poleis* – zarówno jako miasta, jak i organizmy polityczne – wyłoniły się najpierw w koloniach, a później w Grecji właściwej.

O wybraniu kolonistów najczęściej decydowali wspólnie obywatele *polis*, która stawała się dla nowej osady **metropolią** (gr. *meter* – ‘matka’; *polis* – ‘miasto’, ‘państwo’). Wyprawy kolonizacyjne stosunkowo rzadko miały charakter prywatny. Plan ekspedycji przygotowywał kierujący nią później przywódca osadników. Otrzymywał on szerokie uprawnienia: wytyczał granice nowego miasta, wyznaczał miejsca pod świątynie, przewodniczył ceremoniom religijnym. W nowej osadzie, czyli kolonii, stawał na czele wspólnoty i nadzorował podział ziem między kolonistów. Po śmierci często uznawano go za herosa.

Amfory służyły do przechowywania oraz transportu m.in. wina i oliwy. Naczynia te zdobiono w stylu geometrycznym, prostymi wzorami (meandrami) oraz postaciami zwierząt i ludzi. Na widocznej na zdjęciu amforze zostali przedstawieni piesi wojownicy greccy z charakterystycznymi okrągłymi tarczami oraz dwukonne rydwany.

■ naczynie ceramiczne, Grecja, VIII w. p.n.e.

KOLONIZACJA GRECKA

■ Grecja w VIII w. p.n.e.
■ obszary kolonizacji greckiej
■ Fenicja w XI w. p.n.e.
■ obszary kolonizacji fenickiej
■ greckie miasta – metropolie
○ kolonie greckie
○ kolonie fenickie
→ greckie szlaki handlowe
→ fenickie szlaki handlowe
■ wyrocznie greckie

? PRACA Z MAPĄ

1. Wskaż obszary basenu Morza Śródziemnego, na których sąsiadowały ze sobą kolonie greckie i fenickie.
2. Wymień nazwy współczesnych państw, na terytorium których w starożytności znajdowały się kolonie Greków.

Indywidualne motywacje uczestników wyprawy były zróżnicowane. Na udział w niej decydowali się ludzie nieposiadający ziemi lub mający jej zbyt mało, przegrani w walkach politycznych, zabójcy, kupcy szukający okazji do zysków. Często pochodzili oni z różnych *poleis*. Czasami takie przedsięwzięcie realizowały wspólnie dwa ośrodki (lub ich większa liczba). Na wyprawy kolonizacyjne zazwyczaj wyruszano dobrowolnie, zdarzało się jednak także stosowanie przymusu. Na Therze losowano osoby, które pod groźbą kary śmierci musiały brać udział w wyprawie.

Kolonizacja miała również wymiar religijny. Przed wyruszeniem na wyprawę koloniści zwracali się do wyroczni Apollina w Delfach z prośbą o przepowiednie dotyczące powodzenia ekspedycji oraz losów przyszłej *polis*. Kolonie od początku były niezależne od metropolii, choć wzorowały

Chersonesz był jedną z najbardziej wysuniętych na północ kolonii greckich. Został założony w VI w. p.n.e. przez mieszkańców Heraklei na Półwyspie Krymskim nad Morzem Czarnym. Miasto pręźnie się rozwijało i rozbudowywało – wkrótce stało się centrum *polis* obejmującej część zachodniego Krymu. Obecnie jego ruiny znajdują się w granicach Sewastopola na Ukrainie.

■ fotografia współczesna, Sewastopol

na nich swój ustrój. Metropolie nie ingerowały w ich sprawy wewnętrzne. Prowadziły z nimi ożywioną wymianę handlową – kolonie stanowiły znakomity rynek zbytu produktów rzemieślniczych. W zamian sprowadzano surowce i towary poszukiwane w Grecji, dostarczane przez kolonistów lub pozyskiwane od miejscowych ludów, które Grecy określali mianem **barbarzyńców** (gr. *barbaros* – ‘obcy’, ‘mówiący niezrozumiale’).

Efektom wielkiej kolonizacji stał się szybki rozwój ekonomiczny Grecji. Gospodarkę naturalną zastąpiła wymienna. Od VII w. p.n.e. do użytku zaczęto wprowadzać **pieniądz monetarny**. Kontakty Greków z innymi ludami umożliwiły także wzajemne poznanie osiągnięć z różnych dziedzin kultury i nauki oraz upowszechnianie się greckich dokonań.

■ Wprowadzenie pieniądza monetarnego

Monety po raz pierwszy pojawiły się w Lidii (Azja Mniejsza) pod koniec VII w. p.n.e. W Grecji ten nowy środek płatniczy zaczął się upowszechniać w VI w. p.n.e. Początkowo sądzono, że wprowadzenie w *poleis* pieniędzy stanowiło naturalną konsekwencję rozwoju handlu. Jednak, jak wiadomo, rozwijał się on intensywnie już od VIII w. p.n.e. i przez dwa stulecia ludzie stosowali inne mierniki wartości, np. trójnogi czy żelazne rożny. Ponadto pierwsze monety miały wysokie nominały, więc nie mogły być używane w handlu lokalnym. W dodatku *poleis* stosowały różne systemy monetarne, co ograniczało możliwość używania pieniędzy w wymianie z innymi ośrodkami. Co w takim razie zdecydowało o wprowadzeniu pieniądza? Część badaczy wskazuje na czynnik świadomości obywatelskiej, ponieważ mieszkańcy wielu *poleis* traktowali monety przede wszystkim jako symbol suwerenności swoich ośrodków. Na wzrost popularności monet z pewnością wpłynęła też m.in. konieczność opłacania wojsk najemnych, których rekrutowanie nasiliło się w okresie tyranii. Czynniki te pociągnęły za sobą konieczność stosowania nowych środków płatniczych.

Moneta ateńska o nominale czterech drachm miała umieszczoną na rewersie sowę – symbol bogini Ateny, listki oliwne oraz litery AΘE. Ze względu na wizerunek „sowy Ateny” monety te nazywano „sówkami”. Litery *alfa* (α), *theta* (θ) i *epsilon* (ε) nawiązują do oficjalnej nazwy *polis*, która brzmiała – „Ateńczycy” (*Athenaioi*).

■ moneta, Grecja, ok. V w. p.n.e.

? Jakie mogły być powody wprowadzenia w starożytności pieniądza monetarnego?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała wyjątkowość greckich *poleis*.
2. Omów przemiany ustrojowe zachodzące w *poleis*.
3. Wymień różnice między monarchią a tyranią oraz między oligarchią a demokracją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.H. Hansen, *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa*, Warszawa 2011.
 W. Lengauer, *Starożytna Grecja w okresie archaicznym i klasycznym*, Warszawa 1999.
 D. Musiał, *Świat grecki od Homera do Kleopatry*, Warszawa 2008.
 S. Sprawski, *Tessalia. Tessalowie i ich sąsiedzi*, Kraków 2009.
 B. Szubelak, *Hoplita grecki VII-VI w. p.n.e.*, Zabrze 2007.